

Az I. világháború utáni politikai és etnikai erőszakhullám Közép- és Kelet-Európában

Robert Gerwarth: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*

Sándor Zoltán

A könyv szerzője, Robert Gerwarth az első világháború végét követő etnikai és állami erőszakot kívánja bemutatni részben sokkoló, részben pedig újszerű módon. A szerző azokat a fegyveres konfliktusokat mutatja be munkájában, amelyek döntő mértékben meghatározták a huszadik század történelmének irányvonalát.

Tudjuk, hogy 1918. november 11. – a nyugati szövetségesek, a britek, franciák, belgák számára ünnepélyes dátum – az első világháború harcainak végét szimbolizálja, azokét a harcokét, amelyek elpusztítottak egy teljes generációt, de ugyanakkor ez a dátum emlékeztet arra a szörnyű méretű áldozatra is, amelyet a nyugati szövetségesek – Antant országok, domíniumok és társult hatalmak – hoztak a központi hatalmak legyőzése érdekében. November 11. nemcsak a szövetségesek győzelmét jelzi Nyugat-Európában, de a fő ellenségek: a Német Birodalom, Ausztria-Magyarország és az Oszmán Birodalom katonai vereségére és teljes politikai összeomlására is asszociál.

Európa többi részén ennek a dátumnak nincs ekkora szimbolizáló jelentősége, mivel Európa keleti részén, kezdve a Karéliei-félszigettől egészen Kis-Ázsiáig és Anatóliáig további konfliktusok szünni nem akaró véres sorozata zajlott.

Robert Gerwarth a *The Vanquished* c. munkájában, nagyon eredeti és közérthető módon próbálja felvázolni az első világháború nyomasztó örökségének újragondolását. Már a könyv elején előhozakodik mondanivalója egyik leglényegesebb mozzanatával, amely szerint Európa gyászos huszadik századi jövőjére nemcsak a nyugati front rettetes lövészárk-háború tapasztalata volt a legrombolóbb hatással, hanem az azt lezáró fegyverszünet utáni tragikus események, amelyek főleg a világháborúban vesztes államok területein zajlottak. Forradalmak és ellenforradalmak, zsidóellenes pogromok, tömeges elűldözések és végtelen katonai összecsapások sora volt a jellemző Közép- és Kelet-Európa történetére 1918–1923 között. A világháborút követő kis háborúk (avagy a törpék /pigmeusok/ háborúi, ahogyan W. Churchill talált megnevezést ezekre a konfliktusokra) a legtöbb helyen az egyes államok katonái között zajlottak, de ezek az új konfliktusok már jelentős mértékben a polgári lakosságot és a félkatonai alakulatok tagjait is érintették. Ádáz, pusztító élet-halál harcok folytak a valóságos és képzeletbeli ellenségek népes táborai között, amelyeket főleg a gyilkos igazságtalanságérzet táplált.

Az 1918-as fegyverszünetet követő öt évben több ember halt meg Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában, valamint az akkori Szovjetunió területén, mint amennyi angol, francia és német katona összesen esett el az első világháború négy éve alatt a nyugati fronton. Gerwarth nem feledkezik meg arról sem, hogy az első világháború örökséghez hozzátartozik egy tucat kisebb-nagyobb ország, ún. utódállam keletkezése is, amelyek már a megalakulásuk idején kimerültek az egymás elleni területszerzési küzdelmekben, s ezáltal is szabad utat adtak a szélsőséges politikai ideológiák térnyerésének. A *The*

Vanquished írója lebilincselő monográfiájában nemcsak arra törekedett, hogy átformálja eddigi elképzeléseinket az első világháború következményeit és hatásait illetően, hanem, hogy a publikáció elolvasása után az egész huszadik századi történelmet újfajta megközelítésben szemléljük.

Joseph Roth ismert osztrák író – akire Gerwarth könyvében többször is hivatkozik – 1932-ben adta ki remekművét, a *Radetzky indulót*. A könyv egyik fejezetében Chojnicki gróf, egy régi, lengyel konzervatív arisztokrata család sarja megjövendöli a Habsburg Birodalom 1918-as szétbomlását. Chojnicki gróf a birodalom összeomlásáért a dualista államalakulat csökönnyös nemzeti kisebbségeit teszi felelőssé: „Amint a császár [Ferenc József] kimondja, hogy jó éjszakát, száz darabra szakadunk szét. [...] Minden nép felállítja saját piszkos kis államocskáját. [...] Az új vallás a nacionalizmus.

Miként azt Robert Gerwarth kifejti a *The Vanquished*-ben, nem véletlen, hogy az 1930-as években Roth és más közép-európai zsidók nosztalgikus módon tekintettek vissza a történelem viharaiban megszűnt dualista monarchiára. Visszatekintve, számukra az élet sokkal biztonságosabbnak tűnt a többnemzetiségű birodalomban, ugyanis a nemzeti kisebbségek viszonylag toleránsabb bánásmódban részesültek itt, mint a legtöbb nemzetállamban, amelyek Ausztria-Magyarország romjain keletkeztek.

Gerwarth, tovább folytatva alaposan felépített gondolatmenetét, megjegyzi, hogy az első világháború közvetlen következményeként Ausztria-Magyarország felbomlása csak az egyik volt a négy kontinentális birodalom felbomlása közül. Mind a négy bukott birodalom területén közvetlenül a világháború után politikai zűrzavar és káosz uralkodott. „Mivel a polgárháborúk átfedésben voltak a forradalmakkal, s mivel ellentétek, fegyveres konfliktusok zajlottak az alakulófélben lévő országok között, amelyeknek nem voltak világosan meghatározott országhatárai vagy nemzetközileg elismert kormányai a világháború utáni Európa – a Nagy Háború 1918-ban megtörtént hivatalos lezárása és az 1923 júliusi Lausanne-i szerződés közötti időszakban – bolygónk leg-erőszakosabb helyszíne volt.”

Gerwarth könyvének kulcsfontosságú fogalma az idézőjelbe tett „háború utáni” kifejezés, amelyet érzésem szerint nemcsak ironikus értelemben alkalmaz, de egyfajta revíziós eszközként, amivel rámutat az eddigi nyugat-európai álláspont felületes konzekvenciáira, amelyekkel a két világháború közötti időszak történéseit jellemezték. A *The Vanquished* nem az 1917 és 1923 közötti Európa általános története, hanem inkább egy dinamikus ütemű narratíva, amely a négy legyőzött birodalom területén, valamint Bulgáriában, Görögországban és Olaszországban játszódik, az 1918-as novemberi, nyugati fronton aláírt fegyverszünet után.

A szerző több alkalommal is kihangsúlyozza, hogy Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában az első világháború vérontása nem 1918 novemberében zárult le, mint a britek, a franciák, az amerikaiak esetében, hanem jóval később. Az orosz bolsevik hatalomátvételt és az ezt követő polgárháborút, a bajorországi és magyarországi baloldali puccsokat, a görög–török háborút és az utódállamok között dúló határkonfliktusokat úgy ábrázolja, mint az erőszak és a politikai rendellenesség különböző megnyilvánulási formáit, amelyeket a kontinentális birodalmak szinte azonos idejű bukása váltott ki.

Gerwarth szerint az első világháború volt a „társadalmi vagy nemzeti forradalmak szándéktalan elősegítője, amely Európa számára kialakította az elkövetkezendő évtizedek politikai, társadalmi és kulturális programját”. A hagyatékok között ott szerepel az „erőszak új logikája”, amely gyakran a faji és a vallási kisebbségek ellen irányult. Az erő-

szak új logikája szerint nincs különbségtétel a civilek és a katonák között, s ennek a jelenségnek két évtizeddel később borzalmas következményei lesznek.

„Az 1917–1923-as események erőszakos szereplők gyakran megegyeznek azokkal, akik az 1930-as években és az 1940-es évek elején elindították az erőszak új ciklusát” – írja Gerwarth. A Freikorps vagy az önkéntes német paramilitáris egységek tagjai, akik elfojtották a baloldali forradalmi megmozdulásokat a Weimari köztársaságban és a balti államokban rendeztek lázongásokat, a náciik spirituális elődei voltak, jegyzi le Gerwarth a radikalizmusról szóló fejezetében.

A berlini születésű Gerwarth, aki jelenleg Dublinban a University College profeszszora, idáig két monográfiát írt a német történelemről, a *The Bismarck Myth* (2005) és a *Hitler's Hangman* (2011) című könyveket; az utóbbiban Reinhard Heydrich életrajzát ábrázolja. Legutóbbi könyvében – amelyet John Horne-nal együtt szerkesztett és amely a *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe* címet viseli – számos új elgondolást dolgozott ki a világháborút követő erőszak tobzódásáról Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában.

Ezek egyike, hogy a szövetségesek 1919-es versailles-i békeszerződése Németországgal semmiképpen nem segítette elő és nem járult hozzá a háború utáni erőszakhullám elsimitásához. Az egykori domináns történelmi értelmezések kihívásaira Gerwarth válaszként azt állítja, hogy a versailles-i és az ehhez kapcsolódó békeszerződések középpontjában álló kérdés nem a szövetségesek ragaszkodása a háborút kiborító bűnös kiletének megállapítása volt, amely igazolta a németekre kirótt háborús jóvátétel megállapítását, hanem az a problémakör, hogy Európát úgy formálják át a tönkrement birodalmakból olyan új államokká, amelyek legitimitása az etnikai homogenitásukból kellett volna származzon.

A nemzeti önrendelkezés elve, amelyet Woodrow Wilsonhoz, az Egyesült Államok akkori elnökéhez társítanak, elméletben sokkal vonzóbb és kivitelezhetőbb volt, mint a háború utáni valós állapotokban. Alkalmazása Európa felbomlott birodalmaiban ellentmondásos volt, és implicit módon magában hordozta az etnikai konfliktusok fenyegetését. Gerwarth „a legjobb esetben is csak naivnak nevezi és gyakorlatilag egyfajta felszólításnak tekinti, amely az első világháború erőszakát számos további konfliktusba és polgárháborúkba alakítsa át”.

Könyve végén Gerwarth megjegyzi, hogy a háború utáni elrendezésben kezdettől fogva voltak győztesek és vesztesek. A brit, a francia és az amerikai győztesek jutalmazták a cseheket, a görögöket, a lengyeleket, a románokat és a déli szlávokat, akik háborús szövetségesek voltak vagy másfajta baráti viszonyban voltak az antant hatalmakkal. Ezek a nemzetek független államokat alakíthattak vagy új területeket kaptak a már meglévő államalakulataikhoz. Ezzel szemben a háború veszteseit, különösen a németeket, a németül beszélő osztrákokat, bolgárokat, magyarokat megbüntették, államaik területeit nagy mértékben csökkentették, és nagy számú nemzeti kisebbségek maradtak az anyaországokon kívül. Persze Gerwarth nem megy olyan messzire, hogy megsirassa az európai szárazföldi birodalmak bukását. Könyvének nem is ez a feladata, sokkal inkább azt a célt követi, hogy alaposan felépített téziseiből kiindulva érvényt szerezzen kulcsfontosságú állításának, miszerint „Európa története az 1917 és 1923 közötti időszakban döntő fontosságú a kontinens 20. századára jellemző erőszakos ciklusok megértéséhez”.

„Ez a háború nem az erőszak vége, hanem annak kezdete” – írta Ernst Jünger német háborús hős és író a háború után tíz évvel. Miként sok kortársa, maga Jünger

se ódzkodott ettől a megállapítástól. Az európaiak jelentős hányada a világháborút követő időszakban üdvözölte az erőszakot mint felemelő életérzést és jelenséget, mellyel előidézhetik ellenségeik romlását, valamint új típusú társadalmak létrejöttét alapozhatják meg.

Mostanáig az 1920-as évekről az a standard nézet alakult ki, hogy csupán egy szürke, átmeneti időszak volt az 1930-as évek vészjósló eseményei és az azt követő második világháború előtt. Manapság elfogadottá vált az a szemlélet, hogy az 1919-ben Párizsban született békeszerződések olyannyira hibásak voltak, hogy nemcsak hogy a németeket a nemzeti szocializmus felé irányították, de még a győztes nemzeteket, például Olaszországot és Japánt is mélyen elégedetlenné tették. A történészek a közelmúltban már utaltak arra, hogy az 1920-as években a gazdasági termelés már elérte a háború előtti szintet és ez a lineáris gazdasági fejlődés egyfajta normális visszatéréshez vezethetett volna. De ez a reményteljes pillanat a Nagy Gazdasági Válsággal hirtelen véget ért, s ez a gazdasági katasztrófa tette tönkre emberek millióinak a kapitalizmusba és a demokráciába vetett hitét, felkínálva ezzel a kommunizmus és a fasizmus közötti fausti választás lehetőségét. Ahogyan ezt Gerwarth könyve nyilvánvalóvá teszi, a politikai radikalizmus kibontakozó ereje – a gazdasági katasztrófa mellett egyéb – egy ideig a felszín alatt megbúvó társadalmi tényezőkre is építhetett.

A totális háború terheinek következtében az évszázadok óta fennálló birodalmak – az orosz, az osztrák-magyar és az ottomán – felbomlottak. Helyükön politikai vákuum keletkezett, amely az egykori birodalmi területek irányításának bonyolultságát eredményezte. Még a stabil társadalmak is meginogtak. Gerwarth 27 erőszakos konfliktusról számol be Európában, 1917-ben, az orosz forradalom évétől kezdve egészen 1920-ig. A társadalom összeomlása és az azt követő konfliktusok Európában és a Közel-Keleten voltak a legrosszabbak, de a viszonylagos stabilitást élvező Nagy-Britannia is megtapasztalta az ír függetlenségi háborút, majd az azt követő polgárháborút.

Gerwarth munkájának további fontos része a konfliktusok kategorizálása. Ami egyáltalán nem egyszerű feladat, mivel az általa meghatározott három típusú konfliktus sokszor kölcsönösen átfedte egymást. Például olyan államok, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Görögország és Törökország egymással küzdöttek bizonyos területek és gazdasági források feletti irányításért; más népek polgárháborúban verekedtek egymással, mint például Finnországban vagy Oroszországban; és harmadsorban ott voltak a nemzeti csoportok vagy társadalmi osztályok, amelyek a politikai dominanciáért küzdöttek.

Semmiképpen nem szabad kihagyni azt a jelenséget, amely a 20. századi konfliktusokat jellemezte és végigkísérte. Ez nem más, mint a civil lakosságot érintő atrocitások. Már a világháború végére a 18. és 19. századi háborúkban a harcolók és a nem harcolók közötti különbség megállapítása érvényét veszítette. Ahogyan a háború totálissá fejlődött és egy ember vagy egy nemzet egzisztenciális harcának lett elkönnyelve egy másik nemzet ellen, a civilek elleni támadások egyre inkább elfogadottá vagy elfogadhatóvá váltak. Például Oroszországban Lenin arra sürgette a bolsevikokat, hogy gazdag parasztokat akasszanak fel elrettentő példaként. Ahhoz, hogy rákényszerítsék a paraszt településeket az élelmiszer és az egyéb javak beszolgáltatására, saját kormányuk bombázta őket, és mérges gázokat vetettek be ellenük. A német félkatonai milítáns szervezetek – a Freikorps – a bolsevizmus elleni harc idealisztikus felhívására indultak a balti államokba. A Freikorpsot azonban a szenvedélyes német nacionalizmus is motiválta,

valamint a konfliktusok kalandos izgalmainak kilátásai is. Ennek értelmében mindenhol ellenséget kerestek és találtak, akiket megöltek és megerőszakoltak. „Hajtottuk a letteket, mint a nyulakat a mezőkön” – felelte büszkén egy önkéntes. „Mindenkít levágtunk, aki a kezünkbe esett.”

A nacionalisták – mellőzve az államok megalakulását előfeltételező nemzeti önrendelkezési eszmét – a lehető legtöbb területet követelték nemzetállamaiknak. Az etnikai sokszínűség és keveredés az egykori kontinentális birodalmak területén azt jelentette, hogy lehetetlen volt olyan határokat rajzolni, amelyek például az összes lengyelt egy államba, vagy az összes európai németet egy másikba sorolták volna. Amint Gerwarth rámutat könyvében, a nagy birodalmak helyét kis birodalmak vették át, ahol egy többségi nemzet kezdett uralkodni a számottevő nemzeti kisebbségek felett.

Olyan elvont fogalmak, mint például a „forradalom” vagy a „nemzet”, túl gyakran váltak igazolásokká egész emberi csoportok eltávolítására. Az emberi élet értéktelenné vált. Dobjuk őket a történelem szemétdombjára, mondták a bolsevikok. Másrészt, a másik oldalon a háború előtti eszmék, mint például a társadalmi darwinizmus és a különböző rasszista elméletek, továbbra is befolyással bírtak. (A fiatal Adolf Hitler még a háború előtti Bécsben szívta lelkesen magába ezeket az eszméket.)

A harc, a küzdelem, így darwini módon kifejezve természetes része volt az emberi létnek. 1918-tól 1923-ig, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, egy rettenetes megtorlási és ellenmegtorlási periódus következtében emberek milliói haltak meg. Hogy pontosan hányan, azt soha nem tudjuk meg biztosan, de mintegy hárommillió ember halt meg csak az orosz polgárháborúban. Az antiszemita pogromok már régóta ismertek voltak Oroszországban, de a háború alatt és az azt követő időszakban átterjedtek az egykori Ausztria-Magyarországra is, mivel a zsidókat gyakran vagy a kapitalizmus, vagy a bolsevizmus terjesztéséért, vagy éppenséggel még mindig Krisztus meggyilkolásáért vádolták. 1918 második felében csak Nyugat-Oroszországban és Ukrajnában 100 000 zsidót öltek meg.

Amit ma etnikai tisztogatásnak nevezünk, az politikai eszközként már az első világháború után elfogadhatóvá vált. A török kormány már a háború alatt megvalósította az első modernkori intézményesített népiirtást, az örményekét. Az 1920-as évek elején, miközben Görögország megpróbált kiszakítani egy jókora darabot Anatóliából, az ott élő törökök szenvedtek először a támadóktól. A görög miniszterelnök, Eleftheriosz Venizelosz, a klasszikus világ görög birodalmának újjászületéséről szőtt álma megvalósítása reményében küldte katonai csapatait Kis-Ázsia területére. Az atrocitások szinte azonnal elkezdődtek a görögök inváziójával. A törökök természetesen nem maradtak válasz nélkül. Musztafa Kemal (Atatürk) összegyűjtötte és konszolidálta a török hadsereget, köztörvényes bűnözőket is beépítve a nemzeti hadseregbe, pár év alatt visszaszorította a görögöket a tengerbe. Az 1923-as lausanne-i szerződésben a két ország közötti nemzetiségi probléma kezelésére, az újonnan létrejött Török Köztársaság és a szövetségesek megállapodtak egy lakosságcserében. Körülbelül 1,2 millió, vallás által, nem pedig nyelv vagy kulturális hovatartozással megkülönböztetett görög hagyta el Törökországot, míg a másik oldalra 400 000 mohamedán vallású, törökként definiált lakos indult el. Megdöbbentő és borzalmas jelenetek kísérték végig a Népszövetség első irányított lakosságcseréjét.

A történészek hajlamosak, hogy általában az első világháború brutális hatásait hozzák fel az ilyen események magyarázatára, de Gerwarth meggyőzően állítja, hogy erre

a problémakörre adott kielégítő válasz nem olyan egyszerű, mint ahogyan az elsőre látszik. Például itt van Finnország példája – amely a háborúban semleges volt –, megalkulása után itt zajlott Európa egyik legvéresebb polgárháborúja.

A *The Vanquished* egyik végső következtetése az is lehetne, hogy milyen egyszerűen és könnyen levetkőzheti a katona, a paramilitáns csoport tagja, vagy a fegyveres polgár a civilizáció által megszabott korlátokat, ha arra a körülmények rávezetik.

Amikor a békét végre 1923-ban helyreállították, a szélsőséges nacionalizmus tüze alábbhagyott, de teljesen soha nem aludt ki. Az egyes országok politikai vezetőinek retorikája továbbra is az ellenséget célozta meg és a háború metaforáit alkalmazta. Mussolini a bolszevizmust „rákfenének” nevezi, amelyet ki kell vágni a társadalomból. A zavargásoktól, a polgárháborútól és a bolszevizmustól való félelmek továbbra is fennmaradtak, és a fasizmus felemelkedését segítették. Az alkotmányos és demokratikus kormányoknak, különösen Németországban és Közép-, valamint Kelet-Európában újonnan felbukkanó államokban, soha nem sikerült elhárítaniuk ezt a veszélyt. Ebben a régióban az alkotmányos demokrácia fogalma az 1930-as évek elejére a gyengeség és a tehetetlenség szimbólumává vált. Ráadásul a katonai vereség annak bizonyult, amit Gerwarth veszélyes „mobilizáló erőnek” nevezett. A jobboldali nacionalista vezetők megígérték, hogy lemossák a szegyenfoltot, és visszaszerzik az „elveszett” területeket és népeket. Hitler megesküdtött, hogy szétszakítja a versailles-i szerződés „láncait”.

A könyvből természetesen nem maradt ki a „hábtaszúrás” mítosza sem, amely szerint az otthoni áruló, legyen akár baloldali, liberális vagy zsidó, megakadályozta a német haderőt abban, hogy a döntő pillanatban kivívja a végső győzelmet. Ez az elterjedt mítosz döntő mértékben segített aláásni a weimari Német Köztársaság tekintélyét és nélkülözhetetlen előfeltételévé vált a bosszú szisztematikus kitervezésének. Persze Gerwarth rámutat arra is, hogy a győztes oldalon sem volt mindenki elégedett. Elsősorban Olaszország gondolta úgy, hogy háborús erőfeszítései nem voltak megfelelően kárpótolva. Mussolini azt kifogásolta, hogy a „megcsonkított győzelem” nem adta meg Olaszországnak mindazt, amiért háborúzni kezdett.

A kialakult helyzetért – jelzi a szerző – egyrészt lehet hibáztatni a Párizsi békeszerződéseket. Habár ami Európával történt, annak mélyebb okai is voltak. Megjegyzni, hogy a világháború nélkül a meglévő struktúrák és birodalmak nem omlottak volna össze. (Ez semmiképpen nem lett volna a dolog kárára, ha a kontinentális birodalmak folytatták volna azokat a reformokat, amelyeket 1914 előtt kezdtek el, jegyzi meg Gerwarth rögtön a könyv legelején.) A Szovjetunió felbomlása óta, valamint egyéb közép- és kisbirodalmak felbomlása óta megtanultuk, hogy a birodalmak felszámolása nem könnyű politikai és társadalmi ügy, és sok számottevő probléma merül fel ilyen esetekben.

Persze felmerülnek még az egyéb, különböző fajsúlyú akadémiai kérdések is, habár a történelemtudomány nem szereti a feltételes mellékmonddal kezdődő spekulációkat. De mégis mi van akkor, ha az Egyesült Államok, mint az új hatalom a nemzetközi szinten, csatlakozik a Nemzetek Szövetségéhez, és a nagy gazdasági és politikai befolyását felhasználja Európa újjáépítésére, ahogyan azt a második világháború után tette? Mi történt volna, ha Habsburg Károly föderalizációs terve meghallgattatik, vagy éppen Max von Baden herceg demokratikus elképzelése érvényt szerez? A *The Vanquished* kitérő útmutató, hogy segítsen nekünk újragondolni az ehhez hasonló kérdéseket.